

НАСРИЙ АСАРЛАРДАГИ МЕТАФОРАНИНГ ЛИСОНИЙ ТАДҚИҚИГА ДОИР

(Исажон Султон романлари мисолида)

Рузиева Нигора,

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент Ахборот
технологиялари университетининг Қариши филиали тадқиқотчиси

Аннотация: мақолада хассос ёзувчи Исажон Султон романлари матнида қўлланилган метафораларнинг ифода хусусиятлари ва маъно қирралари таҳлилга тортилган. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хос ифода имкониятлари ва маҳоратини кўрсатиб турувчи жиҳатлар илмий текшириб кўрилган. Бадиий матнларда, айниқса, катта эпик жанрдаги асарларда метафорадан унумли фойдаоанишининг прагматик имкониятлари лисоний тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: бадиий матн, дискурс, метафорик маъно, роман, эпик асарлар, маъно қирралари, услубий имконият, прагматик таҳлил, лингвистик тадқиқ, коннататив маъно

О ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ ИССЛЕДОВАНИИ МЕТАФОР В ПРОЗАИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

(на примере романов Исаджона Султана)

Рузиева Нигора,

Электронное письмо от научного сотрудника Каршинского
филиала Ташкентского университета информационных технологий
имени Мухаммеда аль-Хорезми

Аннотация: в статье анализируются особенности выражения и аспекты значения метафор, используемых в тексте романов хассосского писателя Исаджона Султана. Кроме того, были научно исследованы аспекты, которые показывают специфические возможности и навыки самовыражения писателя. В художественных текстах, особенно в произведениях большого эпического жанра, лингвистически изучаются прагматические возможности получения хорошей прибыли от метафор.

Ключевые слова: художественный текст, дискурс, метафорическое значение, роман, эпические произведения, аспекты значения, методологическая возможность, прагматический анализ, лингвистическое исследование, ассоциативное значение

ON THE LINGUISTIC STUDY OF METAPHORS IN PROSE WORKS

(on the example of the novels of Isajon Sultan)

Ruzieva Nigora,

An email from a researcher at the Karshi branch of the Tashkent
University of Information Technologies named after Muhammad al-
Khorezmi

Abstract: the article analyzes the features of expression and aspects of the meaning of metaphors used in the text of the novels of the Hassos writer Isadjon Sultan. In addition, aspects that show the specific capabilities and skills of self-expression of the writer were scientifically investigated. In literary texts, especially in works of a large epic genre, the pragmatic possibilities of obtaining a good profit from metaphors are linguistically studied.

Keywords: literary text, discourse, metaphorical meaning, novel, epic works, aspects of meaning, methodological possibility, pragmatic analysis, linguistic research, associative meaning

Кириш. Бадиий матнларда, хусусан, насрий асарларда метафоралардан фойдаланиш ва уларнинг ифода имкониятлари ўзбек ва жаҳон тилшунослигида атрофлича ўрганилган, муҳимлиги боис ўрганиш жараёни давом этмоқда. Бу борада Н.Д.Арутюнованинг “классик метафора – анализ соҳасидаги синтез истилоҳи, умумий “мамлакат” “синф” оламда яққаланган ақл соҳасидаги тасаввур ғояси зонасига нисбатан бир қараш (образ) дир[1] деган фикрини келтириш ўринлидир.

Метафора муҳим рол ўйнайдиган оламнинг ўзбек тили манзарасига доир лингвистик тадқиқотларининг замонавий тенденциялари билан белгиланади. Масалан, рус тилшунослигида Ф.И.Тютчев шеърятининг рухий фаолият маҳсули сифатидаги ўзига хослиги унинг поэтик тилидаги асосий концептуал метафораларни аниқлаш ва ҳар томонлама таҳлил қилиш натижасида энг аниқ намоён бўлади. Бундай таҳлил шоирнинг ифода услубини тасвирлашда муҳим рол ўйнайдиган Ф.И.Тютчевнинг шеърый тил шахси тузилишининг билим даражасини аниқлашга имкон беради. Ф.И.Тютчев шеърятда метафорик тасвирининг чуқурлиги ўзига хос жиҳат ҳисобланади. Ф.И.Тютчев, аввало, табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлар ҳақидаги фалсафий ва мифопоэтик қарашларининг амалга оширилишини белгилайди[9]. XX асрнинг 60-йилларида генератив семантиканинг ривожланиши метафоранинг когнитив функцияси, коммуникатив, ҳиссий, волюнтатив (таъсир кўрсатиш функцияси), поэтик ва бошқа қатор хусусиятларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этди (Ж. Катц, П.Постал, Ж.Лакофф[2]). Биринчидан, метафоранинг турли таърифларини таҳлил қилиш ва иккинчидан, қадимги файласуфларнинг асарларидан бошланиб, замонавий лингвистик луғатлар билан тугайдиган метафорани тадқиқ этиш тарихини баён қилишдир.

Зотан, қадимги юнон риторикасида метафора тил ва нутқнинг объектив хусусияти бўлиб, метафора ҳодисасининг ўзи инсон томонидан дунёни эмпирик тушуниш маҳсулидир, деб таъкидлаган эди. Метафора – бу тилда мавжуд бўлган сўз ёки иборани аввалги маънонинг бир қисмини бериш учун тушунилган объектга мурожаат қилиш учун ишлатишдир.

XVIII аср рус фани метафоранинг аънавий таърифини беради (ўхшашлик асосида маъно кўчиши). М.В.Ломоносов нафақат метафора таснифини, балки бу тропни нутқда ишлатиш қоидаларини ҳам ишлаб чиқди[6]. Рус тилшунослигида метафора системали равишда фақат XX асрдагина ўрганила бошланди. А.А.Потебня метафора назариясини чуқурлаштирди: метафора, синтактик ва семантик таснифнинг шаклланиши ва ишлаш механизмларини ишлаб чиқди. XIX асрнинг охирида Н.М.Крушевский метафоранинг ассоциатив табиати ҳақида

ёзиб, уни психологик ҳодисаларга қаратди.

XX аср – метафора таълимотининг ривожланган даври бўлди. Олимларнинг қарашлари мазкур лисоний ҳодисанинг эстетик салоҳиятини ўрганишдан унинг когнитив ва прагматик вазифаларига ўтади.

А.Ричард, М.Блэк, С.Пеппер ва Е.Кормак каби тадқиқотчилар метафора шаклланиши механизмини психоллингвистика нуқтаи назаридан таърифлайдилар ва асосий метафораларни аниқлайдилар[7].

XX аср рус тилшунослигида метафорани ўрганиш унинг бадиий тилдаги семантик салоҳиятини ўрганишга қаратилади. В.В.Виноградов, Г.О.Винокур асарларида поэтик нутқда фаолият кўрсатмайдиган бундай лингвистик ҳодиса мавжуд эмаслиги ҳақида фикр юритилади. Олимлар метафоризация турли семантик соҳаларнинг кесишувига асосланган семантик трансформациялар жараёнидир, деган хулосага келдилар[8].

XX нинг иккинчи ярми – XXI аср бошлари – метафоризация механизмлари ҳақида когнитив ва концептуал гипотезаларнинг фаол тузилиши даври бўлди.

Ушбу даврнинг ички метафорологиясида Н.Д.Арутюнова тадқиқотлари ажралиб туради. Унинг фикрига кўра, тил антропоморфикдир ва шунинг учун инсон тил ҳодисаларини таҳлил қилишда мос ёзувлар нуқтасига айланади. Н.Д.Арутюнова[1] метафораларнинг батафсил функционал таснифини беради, бундай тил бирликларининг “қатъийлик” даражасига эътибор қаратади. Г.Н.Скляревская[3], асосан, метафоризация жараёнида иштирок этадиган бир қатор семантик майдонларни аниқлайди, уларнинг учтаси инсон билан боғлиқдир.

Шундай қилиб, метафорология тараққиётининг ҳозирги босқичида лингвистик тадқиқот маркази шахс, унинг тили, менталитети ва психологияси эканлигини кўради.

Метафора вазифасини бажарадиган энг қизиқарли контекстлардан бири шеърдир. Поэтик тилнинг ўзига хослиги шундаки, у тил бирликларининг семантик салоҳиятини энг аниқ очиб беради, шунинг учун дунёнинг поэтик манзараси мантиқан бир-биридан фарқ қилади. Бу ерда метафора дунёни тушуниш ва қайта тиклаш учун восита бўлиб хизмат қилади.

Г.Насруллаева ўз тадқиқотларида шеъринг матнлардани метафорик маъноларни таҳлил қилади. Унинг таъкидлашича, контекстларда баҳор элементи инсонга ноаниқ, аммо бутун дунёга тушунарли бўлган нутққа эга. Шоирнинг бир образга доимий мурожаат қилиши унинг яратувчиси учун унда аҳамиятли нарса борлигини кўрсатади. Ш.Раҳмон шеърини орқали биз буни тасдиқлаймиз: Тоғларга термулиб суради хаёл.../ Олой қирларидан Кетар саратон,/ Совуқ шабадалар уйғонди тагин./ Қушлар қий-чувига тўладир/ Осмон - Сентябрь яқин/ Эртадан-кечгача Синглим иккимиз,/ Сойда чўмиламиз, чўзма отамиз./ Ярим кечгача келмай уйқумиз,/ Сирли юлдузларни санаб ётамиз.Шоир шеърини таҳлил қилганда шу маълум бўладики, у тоғ образига жуда кўп марта мурожаат

қилади. Аслида унинг шеърларида метафорик маънога эга, яъни кўчма маънолар ифодалайди[4].

Олим шоир шеъриятидаги тоғ – шоирнинг юксалиб кетган руҳи, изтиробу кувончлари. Шунинг учун бўлса керак, шоирнинг илк шеърларидан то сўнггисигача тоғлар у билан яшашини таъкидлайди: Тоғ хўрсиниб юборди оғир–/водийларга югурди шамол./ юзларини яширди ҳилол./ Тоғ хўрсиниб юборди оғир, Теран хобдан уйғонди юрак./ Тоғлар каби хўрсинмоқ керак.

Тоғ мавзуси унинг энг охирги шеърларида ҳам мавжуд: Нодиражон, Шоиражон,/танам қимир етмайди,/ олис-олис воҳалардан/ тоғларимни чақиринг,/ осмон тўла ҳаволар/ фақат менга етмайди.../Нодиражон, Шоиражон/ Танам қимир етмайди,/ боринг қорли тоғларга:/бир шоир ётибди, денг./ Худонинг ҳовлисида.../ Осмон тўла ҳаволар/ фақат менга етмайди.../

Буларнинг ҳаммаси Ватанга, туғилган заминга боғланганлик, ундан узилмаслик – муҳаббат эди. Ҳиссиётларини шоир метафорадан маҳорат билан фойдаланган ҳолда баён қилган. “Олис-олис воҳалардан тоғларимни чақиринг”/ деганда, албатта, инсонларга нисбат берилмоқда[4].

Метафорани матнга киритишнинг тескари усули турли метафоралар бир хил предметни турли контекстларда ифодалаб, маънолар полифониясини ҳосил қилишидир. — бундан ташқари, сезиларли ифодали заряд олиб боради, ўқувчининг бу образ ҳақидаги чуқур тажрибасини аниқлайди.

Насрий асарларда ҳам такрорланмас метафорик маънолар кўзга ташланади, айниқса, Исажон Султон романларида. Унинг “Генетик” романида ҳам манашундай ҳолатларнинг гувоҳи бўлиш мумкин:

Ўша йили рўза кузга тўғри келган эди. Осмон тўла қуш, чирқиллай-чирқиллай қайларгадир учиб кетишарди. Ҳар бирининг кўчишининг маълум вақти борми? Қалдирғочлар, кўққарғалар, турналар, ўрдақлар, ғозлар, лайлақлар кўчганига гувоҳ бўлганман. Баланд тераклару симёғочларга саватдай ин қурадиган бу қуш гоҳо тумшугида илон кўтариб учганини ҳам кўрганман. Гўё одамлар эшитмайдиган бир ҳукми илоҳий келиб, бари ёппасига жуда олисларга равона бўлишарди.

Ёки:

Нимасини айтай, Дашти Қипчоқдан келган у қизгина то улғайгунимга қадар хаёлимни асир этди. Баҳор келганида гул-гунчалар очилади. Уларнинг ҳар бири ёмғирлару шамоллар аро – юзи иссиқда пўрсиллаган, қулиб қараши билан ёдимда қолган ўша қизнинг сиймосига айланади.

Атлас кўйлаги олов ёлқинида товлангани ҳам эсимда. Қўллари дағал, меҳнатда ёрилган, қоп-қора сочи қалин эди. Вақт ўтгани сайин малоҳати ортиб боравергани-чи? Ҳар ҳолда, бироз улғайганимдан сўнг, уни яхши кўриб қолган бўлсам керак, деган тўхтама келдим. Ўз фикримдан ўзимнинг орим келди, йигит исмимга мос тутум эмасди бу. Қишлоқда бировни севиб қолган киши мазахга қолиши бор гап. Биров бировга кўнгил қўйиши жуда ўзига хос, маҳрам мавзу ҳисобланади. Лекин менинг ақлу хаёлимни Дашти Қипчоқ қизи қўп йиллар банд этиб

юрди. Ўша, қайрағоч шохлари орасидан оққан асал билан унинг сиймоси бирлашиб кетди. Қизарган юзи, нимагадир мовий тусда порлаган офтоб, иссиқда ранги ўзгарган осмон, кишиларни эритиб юборадигандай туюладиган ёз ҳовурлари аро балқиб тураверди. Мовий деганимнинг сабаби – куёшга тикка қараб турсангиз, бироздан сўнг теграсида қизил аланга ловуллаб турган мовий оловга айланиб қолади. Оний у манзара хаёлимга ўша мовийлиги билан кўчиб ўрнашганига ҳайронман.

Ёзувчи севиб қолган ошиқ тасвирини шоирдан ҳам юксакроқ тасвирлашда бевосита метафоралардан фойдаланганига гувоҳ бўлиш мумкин:

Қишнинг қаҳратонларида қалбимни иситганини айтмасам ҳам бўлар. У маҳал ишқ-муҳаббатни англайдиган ёшда эмас эдим. Лекин уни ўйласам, қалбим ҳароратга тўларди. Совуқ уйга ўтин опкириб ёққач, кечкурун ҳамма бир дастурхон атрофига тизилиб таомлангач, уйқуга ётганимда ҳам ўшани ўйлайверардим.

Юрагимга кириб келган у номаълум туйғуларни Тангрим не учун бино қилди? Нега уни инсонликнинг энг олий, энг юксак туйғуси ўлароқ танлади? Лекин, бир томондан, муҳаббатимни ор деб ҳисоблар, гуноҳдай туюлган ўша туйғу ичимда борлигидан тортинар, биров билиб қолишини ўйласам, юзим хижолатдан лов-лов ёнар, худди менга бениҳоя ишонган отаю онам қошида кечириб бўлмайдиган ножўя бир иш қилиб кўйгандай, ичимда улар билмайдиган ёмонликни олиб юргандай эдим.

Метафорик билиш икки йўналишда бориши мумкин: умумий тил ва “лирик” (яъни метафоранинг поэтик матнларда когнитив вазифада ишлатилиши). Умумий тил йўли объектив характерга эга бўлган инсон томонидан эмпирик тарзда олинган билимлар асосида дунёни тушунишни ўз ичига олади. Бу ҳолда метафора тажрибанинг бир сегментидан бошқасига қўлланма бўлиб хизмат қилади, у билишнинг бевосита воситаси эмас, балки мавжуд барча маълумотларни боғлайди. Бундай фикрлаш натижасида инсон ҳақиқий дунёни англайди. “Лирик” йўналишнинг қалбида воқеликни эмас, балки шоирнинг ўзи яратган ўзига хос оламини билишдир. Бу ерда метафора билиш вазифасини энг тўлиқ амалга оширади, чунки у поэтик воқелик объектларини яратиш воситаси ҳисобланади. Бу кенг йўлдир, чунки шоир битта объектнинг фазилатларини тўпламайди, балки янгиларини яратади.

Исажон Султон метафоризациясининг ўзига хослиги шундаки, у эпик матнда “умумий тил” интенсив билиш усулини қўллайди. Тор доирадаги мавзулар икки оламга мансублиги билан фарқланувчи асосий иккиланган категорияларга қаратилган: дунёвий ва самовий. Метафора бу ҳолатда чизикли бўлади. Тасодифий тасвир бошқа метафоралардан олинган хусусиятлар билан ривожлана бошлайди. Бу хусусиятни битта метафора эволюциясини таҳлил қилиш орқали кўрсатиш мумкин. Маълумки, “Жўгрофия бизларга вулқонлар қандай отилишини тушунтиради. Ер остида лавалар ҳосил бўлиши, уммонлардаги улкан балиқлару саккизоёқларнинг кўчиши, табиий офатлар, материклар, қитъалар, тоғлар, денгизлар ҳақида шунақанги берилиб ҳикоя қиладики, ҳайратдан кўзларимиз катта-катта очилиб эшитиб ўтирамыз. Учқур тасаввур материкларнинг юзага келишини, тоғлар ер қаъридан қай тарз бош кўтариб чиқишини, наботот ва ҳайвонот қандай пайдо бўлиб, йўқолиб кетишини жонлантиради, хаёлларни Нил дарёси бўйларига, ундан Дажла ва Фрот соҳилларига етаклайди. Фиръавнлар маконлари, эзилиб-букилиб ишлаётган минглаб қуллар узра айланамиз.

Ҳа, фанлар мактаб мобайнида бениҳоя ажойиб ҳикояларни гоҳ

куруқ илмий, гоҳ жонли тил ила сўйлаб беради. Аммо у ҳикояларни билишимиздан не фойда эканини айтмайди. Қишлоқ узра ўйнаган нур ва соя ўйинлари бошқа элларда бошқача жилваланишини, ботаётган ёхуд чиқаётган қуёш ёғдуси денгиз долғаларида палаҳса-палаҳса, тўқ сариқдан қирмизигача ажаб жиллолар ҳосил қилишини, тўлқин қарсиллаши қанақа бўлишини, икки денгиз суви сираям аралашиб кетмаслигини, куруқлик дунёсида неки бор, сув дунёсида ҳам борлигини, куруқликда эсадиган шамоллар сув остида оқим деб аталишини, ёллари ҳилпираб чопадиган гуррос отлар у оламда сув отлари дейилишини... барчаси ила бизларни маҳлиё айлайди” кабилар метафораларнинг ёрқин намуналаридир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, тил воситалари нутқий вазиятларда ўзининг имкониятини тўла намоён қила олади. Бадиий матнлар прагматик аспектда ўрганилганда муаллифлар метафоралардан нақадар самарали фойдаланилгани маълум бўлади, таҳлил учун танлаб олинган насрий матнлар таҳлили лил ва унинг бирликлари аввало, ижтимоий ҳодиса сифатида прагматик тадқиқ этилиши лозим. Бироқ кейинги йилларда олиб борилган аксарият тадқиқотлар когнитив-прагматик ёки стилистик аҳамият касб этади. Антропоморфик метафоралар ўзбек тили ва адабиётини янги бадиий тасвирий воситалар билан бойитгани аниқланди.

Тилшуносликда насрий матнлар таҳлили орқали лисоний бирликларнинг грамматик, стилистик, лингвопоэтик, психолингвистик, когнитив-прагматик тадқиқ этилиши ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга, бироқ тил бирликлари, жумладан, метафоралар прагматик таҳлил қилинса, лисоний воситаларнинг ижтимоий ҳолати, аҳамияти, лисоний қиймати янада аниқлашади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Арутюнова Н. Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. - М., 1990. - с. 5-32.

2. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем. В сб.: Язык и моделирование социального взаимодействия. – М.: Прогресс, 1987.

3. Складеревская Г.Н. метафора в системе языка – СПб.:Наука, 1993 – 151 с.

4. Насруллаева Г. Антропоморфик метафоранинг социолонгвистик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи масалалари. Фил. фан.д-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Фарғона. 2022. 58 б

5. <http://lomonosov.niv.ru/lomonosov/kritika/serman-o-poetike-lomonosova.htm>

6. <https://docplayer.com/26382841-Teoriya-metafory-e-kassirer-r-yakobson-a-richards-m-blek-dzh-serl-a-vezhbicka-a-ortoni-dzh-lakoff-n-gudmen-i-dr.html>

7. <https://www.dissercat.com/content/metafora-v-povestvovanii-kompozitsionno-yazykovo-asp-ekt-na-materiale-sovremennoi-russkoi-pr>

8. <https://www.prlib.ru/item/693690>